भाषासूत्रम् – ४

क्रियापदानि–३

लङ्लकारः (प्रथमभूतकालः)

अद्य		ह्यः
गच्छति		अगच्छत्
खादति		अखादत्
वदति		अवदत्

भूतकालः पूर्वकाले घटितां क्रियां दर्शयति । संस्कृते भूतकालत्रयं वर्तते । लङ्, लिट् तथा लुङ् इति। अत्र वयं केवलं लङ् (प्रथमभूतकालं) पश्यामः । लङ् लकारे मूलधातोः पूर्वम् 'अ' इति आगमः भवति ।

क्रियापदसूत्रम् — ('अ'आगमः + मूलधातुः + गणविकरणम्) = धात्वङ्गम् + प्रत्ययः= क्रियापदम्
(आदेशः) (चिह्नम्)

अ	+ पठ्	+ अ	= अपठ	+ त्	= अपठत्
अ	+ नृत्	+ य	= अनृत्य	+ त्	= अनृत्यत्
अ	+ लिख्	+ अ	= अलिख	+ त्	= अलिखत्
अ	+ पूज्	+ अय	= अपूजय	+ त्	= अपूजयत्

लङ्प्रत्ययाः

	प.प. प्रत्ययाः			आ. प. प्रत्ययाः		
	ए.व.	द्विव.	ब.व.	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	त्	ताम्	अन्	त	इताम्	अन्त
म. पु.	:	तम्	त	थाः	इथाम्	ध्वम्
उ.पु.	अम्	व	म	इ	वहि	महि

लङ्रूपाणि

पठ् १ प.प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
म.पु.	अपठः	अपठतम्	अपठत
उ.पु.	अपठम्	अपठाव	अपठाम

भाष् १ आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अभाषत	अभाषेताम्	अभाषन्त
म.पु.	अभाषथाः	अभाषेथाम्	अभाषध्वम्
उ.पु.	अभाषे	अभाषावहि	अभाषामहि

नृत् ४ प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
म.पु.	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
उ.पु.	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम

युध् ४ आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अयुध्यत	अयुध्येताम्	अयुध्यन्त
म.पु.	अयुध्यथाः	अयुध्येथाम्	अयुध्यध्वम्
उ.पु.	अयुध्ये	अयुध्यावहि	अयुध्यामहि

लिख् ६ प.प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
म.पु.	अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
उ.पु.	अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम

दिश् ६ आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अदिशत	अदिशेताम्	अदिशन्त
म.पु.	अदिशथाः	अदिशेथाम्	अदिशध्वम्
उ.पु.	अदिशे	अदिशावहि	अदिशामहि

पूज् १० प. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अपूजयत्	अपूजयताम्	अपूजयन्
म.पु.	अपूजयः	अपूजयतम्	अपूजयत
उ.पु.	अपूजयम्	अपूजयाव	अपूजयाम

पूज् १० आ. प.

	ए. व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अपूजयत	अपूजयेताम्	अपूजयन्त
म.पु.	अपूजयथाः	अपूजयेथाम्	अपूजयध्वम्
उ.पु.	अपूजये	अपूजयावहि	अपूजयामहि

पञ्चदशवाक्यानि (प.प./आ.प.)

१. सः बालकः अगच्छत्/अभाषत ।
१. सा बालिका अगच्छत्/अभाषत ।
१. तद् अपत्यम् अगच्छत्/अभाषत ।
२. तौ बालकौ अगच्छताम्/अभाषेताम् ।
२. ते बालिके अगच्छताम्/अभाषेताम् ।
२. ते अपत्ये अगच्छताम्/अभाषेताम् ।
३. ते बालकाः अगच्छन्/अभाषन्त ।
३. ताः बालिकाः अगच्छन्/अभाषन्त ।
३. तानि अपत्यानि अगच्छन्/अभाषन्त ।
४. त्वम् अगच्छः/अभाषथाः ।
५. युवाम् अगच्छतम्/अभाषेथाम् ।
६. यूयम् अगच्छत/अभाषध्वम् ।
७. अहम् अगच्छम्/अभाषे ।
८. आवाम् अगच्छाव/अभाषावहि ।
९. वयम् अगच्छाम/अभाषामहि ।

अस् प.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
म.पु.	आसीः	आस्तम्	आस्त
उ.पु.	आसम्	आस्व	आस्म

कृ प.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
म.पु.	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उ.पु.	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

कृ आ.प.

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र.पु.	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
म.पु.	अकुरुथाः	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
उ.पु.	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

क्रियापदकोशात् प.प./आ.प. धातून् दृष्ट्वा १५ वाक्यानि वदत ।

क्रियापदानि-४

उपसर्गसहितानि लङ्रूपाणि ।

१. कन्या जनकम् अन्वगच्छत् । २. छात्र: शिक्षकम् प्रत्यवदत् ।

३. अर्जुन: रथे उपाविशत् । ४. बाल: जननीं दृष्ट्वा व्यहसत् ।

अधोरेखितानि लङ्क्रियापदानि । किन्तु अत्र 'अ' इति आगम: स्पष्टतया न दृश्यते ।

अन्वगच्छत् = अनु+ अगच्छत्

प्रत्यवदत् = प्रति+ अवदत्

उपाविशत् = उप+ अविशत्

व्यहसत् = वि+ अहसत्

अत्र अनु, प्रति, उप, वि एते उपसर्गा: । उपसर्गा: धातो: पूर्वं भवन्ति ।

लङ्रूपनिर्माणसमये प्रथमं 'अ' इति आगमसहितरूपं भवति । अनन्तरं उपसर्गसंयोजनं भवति ।

प्र + गम् - लङ्लकार:

१. प्र + अगच्छत् = प्रागच्छत्

सम् + भाष् - लङ्लकार:

२. सम् + अभाषत = समभाषत

प्रति + गम् -गच्छ् (१ प.प.)

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र. पु.	प्रत्यगच्छत्	प्रत्यगच्छताम्	प्रत्यगच्छन्
म.पु.	प्रत्यगच्छ:	प्रत्यगच्छतम्	प्रत्यगच्छत
उ.पु.	प्रत्यगच्छम्	प्रत्यगच्छाव	प्रत्यगच्छाम

सम् + भाष् (१ आ.प.)

	ए.व.	द्विव.	ब.व.
प्र. पु.	समभाषत	समभाषेताम्	समभाषन्त
म.पु.	समभाषथा:	समभाषेथाम्	समभाषध्वम्
उ.पु.	समभाषे	समभाषावहि	समभाषामहि

पठत-बोधत-रिक्तस्थाने लिखत ।

उपसर्ग: + धातु:	लट्रूपम्	उपसर्ग + मूलधातो: लङ्रूपम्	लङ्रूपम्
उप + गम्	उपगच्छति	उप + अगच्छत् (अ + अ = आ) =	उपागच्छत्
अव + गम्	अवगच्छति	अव + अगच्छत् (अ + अ = आ) =	______
प्र + गम्	प्रगच्छति	प्र + अगच्छत् (अ + अ = आ) =	______
आ + गम्	आगच्छति	______________________	आगच्छत्
निर् + गम्	______	निर् + अगच्छत् (र् + अ = र) =	निरगच्छत्
उद् + गम्	उद्गच्छति	उद् + अगच्छत् (द् + अ = द) =	______
प्रति + गम्	प्रतिगच्छति	प्रति + अगच्छत् (इ + अ = य) =	प्रत्यगच्छत्
अधि + गम्	अधिगच्छति	अधि + अगच्छत् (इ + अ = य) =	______
अनु + गम्	______	अनु + अगच्छत् (उ + अ = व) =	अन्वगच्छत्
सम् + गम्	सङ्गच्छते	सम् + अगच्छत (म् + अ = म) =	समगच्छत
वि + रम्	______	वि+ अरमत् (इ + अ = य) =	______

१. उचितं लङ्रूपं लिखत ।

धातुः	गणः पदं च	पुरुषः वचनं च	रूपम्
१. लिख्	६ प. प.	प्रथमपुरुषः ब. व.	
२. तुष्	४ प. प.	उत्तमपुरुषः ए. व.	
३. शुभ् (शोभ्)	१ आ. प.	मध्यमपुरुषः ब. व.	
४. सेव्	१ आ. प.	उत्तमपुरुषः द्विव.	
५. उत् +पत्	१ प. प.	प्रथमपुरुषः ब. व.	
६. युध्	४ आ. प.	उत्तमपुरुषः ब. व.	
७. भक्ष्	१० आ. प.	प्रथमपुरुषः द्विव.	
८. आ+कर्ण्	१० आ. प.	मध्यमपुरुषः ए. व.	
९. जन् (जा)	४ आ. प.	उत्तमपुरुषः ब. व.	
१०. कम्प्	१ प. प.	मध्यमपुरुषः द्विव.	

२. रूपपरिचयं लिखत ।

रूपम्	धातुः	गणः पदं च	कालः	पुरुषः	वचनम्
१. अखादम्					
२. अम्रियत					
३. उपाविशम्					
४. समभाषन्त					
५. अलभध्वम्					
६. अतिष्ठः					
७. पर्यत्यजत्					
८. अनयत्					
९. अरमध्वम्					
१०. अपश्यत					

यदा धातोः प्रथमाक्षरं स्वरः भवति तदा विशेषतया अवधानम् आवश्यकम् ।
'अ' आगमः + धातु-आदेशः + गणविकरणम् = धात्वङ्गं + प्रत्ययः = क्रियापदरूपम्
१. अ + अट् + अ = आट + त् = आटत् (अत्र 'अ' स्थाने 'आ' भवति ।)
२. अ + ईक्ष् + अ = ऐक्ष + त = ऐक्षत (अत्र 'ई' स्थाने 'ऐ' भवति ।)
३. अ + इष्(इच्छ्) + अ = ऐच्छ + त = ऐच्छत् (अत्र 'इ' स्थाने 'ऐ' भवति ।)

अव्ययानि–विशिष्टविभक्तयश्च ।

कृषीवलः ।

यदा कृषीवलः क्षेत्रे बीजानि वपति तदा धान्यं विन्दते । कृषीवलः आदिनम् अतीव कष्टं करोति, तथापि न श्रान्तः भवति । बलीवर्दानां साहाय्येन भूमिं कृषति । क्षेत्रे एव दिनं यापयति । यदि जलं न वर्षति तर्हि तस्य जीवनम् अस्थिरं भवति । भूमिपुत्राय नमः ।

अत्र अधोरेखितान् शब्दान् पश्यत । एतेषु शब्देषु लिङ्ग–विभक्ति–पुरुष–वचनानुसारं कदापि व्ययः (परिवर्तनं) न भवति । अतः एतानि अव्ययानि इति उच्यन्ते । अतः, यतः, यथा, तथा, यदि, तर्हि, यद्यपि, तथापि, अत्र, तत्र, कुत्र, कदा, कति, पुरतः, पृष्ठतः, पुनः, न, अनन्तरम्, ननु, खलु, अयि, आम्, इति, इव, एव, एवम्, किल, ततः, च, उच्चैः, नीचैः, हि, वै, तु, अपि इत्यादीनि अव्ययानि ।

कानिचन अव्ययानि विशिष्ट–विभक्तिरूपम् अपेक्षन्ते । तानि अधः निर्दिष्टानि ।

१. अभितः = (द्वितीया) **सूर्यम्** अभितः ग्रहाः भ्रमन्ति ।
२. परितः = (द्वितीया) **देवालयं** परितः भक्ताः सन्ति ।
३. उभयतः = (द्वितीया) **मार्गम्** उभयतः वृक्षाः वर्तन्ते ।
४. प्रति = (द्वितीया) बालकः **जननीं** प्रति धावति ।
५. विना = (द्वितीया/तृतीया/पञ्चमी) **जलं**/**जलेन**/**जलात्** विना जीवनम् अशक्यम् ।
६. सह = (तृतीया) **रामेण** सह सीता वनं गच्छति ।
७. अलम् = (तृतीया) अलं **खादनेन** । अलं **परिश्रमेण** ।
८. नमः = (चतुर्थी) **श्रीगणेशाय** नमः । **शारदायै** नमः ।
९. बहिः = (पञ्चमी) जम्बूकः **कूपात्** बहिः आगच्छत् ।
१०. कृते = (षष्ठी) **देशस्य** कृते सैनिकाः स्वप्राणान् त्यजन्ति ।
११. समीपे = (षष्ठी) **शालायाः** समीपे क्रीडाङ्गणं वर्तते ।

केचन धातवः अपि विशिष्टां विभक्तिम् अपेक्षन्ते । तेषु विशेषतया अवधानं दातव्यम् । ते धातवः अधः निर्दिष्टाः ।

१. गम् = (द्वितीया) अहं **शालां** गच्छामि ।
२. रुच् = (चतुर्थी) क्रीडनकं **मह्यं** रोचते ।
३. कुप् = (चतुर्थी) जनकः **मह्यं** कदापि न कुप्यति ।
४. क्रुध् = (चतुर्थी) अहं **मित्रेभ्यः** नैव क्रुध्यामि ।
५. दा–यच्छ् = (चतुर्थी) आदित्यः **अनिकेताय** लेखनीं यच्छति ।
६. कथ् = (चतुर्थी) छात्रः **शिक्षकाय** वृत्तान्तं कथयति ।
७. रक्ष् = (पञ्चमी) रामः **असुरात्** रक्षति ।
८. वि+रम् = (पञ्चमी) उद्योगी मनुष्यः **स्वकार्यात्** न विरमति ।
९. स्निह् = (सप्तमी) अम्बा **मयि** नितरां स्निह्यति ।

प्रश्नार्थकाः ।

प्रश्ननिर्माणार्थं 'किम्' सर्वनाम उपयुज्यते । तथा 'क'-अक्षरेण अन्ये प्रश्नार्थकशब्दाः आरभन्ते । ते ककाराः।
यथा- किम्, कुत्र, कति, कदा, कुतः, कथम्, किमर्थम् ।

- प्रश्ननिर्माणं कथम्?

१. शिक्षिका सुधाखण्डेन लिखति ।
शिक्षिका केन लिखति?

२. रामः सीतायै फलानि यच्छति ।
रामः कस्यै फलानि यच्छति?

३. चटका निवासाय नीडं रचयति ।
चटका किमर्थं नीडं रचयति?

४. सा सुस्वरं गायति ।
सा कथं गायति?

- प्रतिपदं ककारः कथं युज्यते?

अमेयः गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ।
१. **कः** गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
२. अमेयः **कुत्र** सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
३. अमेयः गृहे **कदा** पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
४. अमेयः गृहे सायङ्काले **किं** ज्ञानार्थम् उच्चैः पठति ?
५. अमेयः गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि **किमर्थम्** उच्चैः पठति ?
६. अमेयः गृहे सायङ्काले पञ्चकाव्यानि ज्ञानार्थं **कथं** पठति ?

१. प्रश्ननिर्माणार्थम् उचितं पर्यायं चिनुत ।
१. आकाशे मेघाः गर्जन्ति । (कः/के)
२. छात्रैः शाला शोभते । (कस्मै/कैः)
३. खगानां समूहः गगने वर्तते । (केषां/कासाम्)
४. शिक्षकान् प्रति आदरः आवश्यकः ।(केषाम्/कान्)
५. अहम् अनन्तरं भोजनं करोमि । (कदा/कुत्र)
६. ते पठनाय विद्यालयं गच्छन्ति । (कदा/किमर्थम्)

पठत-बोधत ।

आचार्यः = अयि छात्राः, अद्य वयं प्रश्नोत्तरी-माध्यमेन क्रीडामः ।
रेणुका = यः उत्तरति सः खलु ज्ञानपतिः । पश्यामः, कः भवति ज्ञानपतिः ?
आचार्यः = वदत, ' ऋषे रचय रामायणम्।' इति ब्रह्मदेवः कम् आदिशत्?
श्वेता = आचार्य, अहं वदामि । 'ऋषे, रचय रामायणम्' इति ब्रह्मदेवः महर्षिवाल्मीकिम् आदिशत् ।
आचार्यः = शोभनं श्वेते । अधुना द्वितीयः प्रश्नः । महाभारतं केन लिखितम् ?
महेशः = आचार्य, महाभारतं गणेशेन लिखितम् ।
आचार्यः = बहु सम्यक् । महर्षिव्यासेन महाभारतं रचितम् । गणेशेन तत् लिखितम् । महेश, साधु साधु । त्वमपि ज्ञानपतिः । अधुना तृतीयः प्रश्नः । भगवान् सूर्यः कस्मै कवचकुण्डलानि दत्तवान्?
प्रतीक्षा = आचार्य, अहं वदामि । भगवान् सूर्यः कर्णाय कवचकुण्डलानि दत्तवान् ।
आचार्यः = उत्तमम् । अर्जुनः पाशुपतास्त्रं कस्मात् प्राप्तवान्?
विशालः = आचार्य, अर्जुनः पाशुपतास्त्रं शङ्करात् प्राप्तवान् ।
आचार्यः = शोभनं शोभनम् । युष्माकं सामान्यज्ञानम् उत्तमम् अस्ति । भवन्तः सर्वेऽपि ज्ञानवन्तः भवन्तु।
छात्राः = धन्यवादाः आचार्य ।

एतेन प्रकारेण कक्षायां व्यक्तिशः / गणशः प्रश्नोत्तरीमाध्यमेन क्रीडत ।

वर्णमाला ।

स्वराः (१३)

१) ह्रस्व-स्वराः- अ इ उ ऋ लृ

२) दीर्घ-स्वराः- आ ई ऊ ॠ

३) संयुक्त -दीर्घस्वराः- ए (अ/आ + इ/ई)
ऐ (अ/आ + ए)
ओ (अ/आ + उ/ऊ)
औ (अ/आ + ओ/अ)

स्वराश्रितौ (२)- अनुस्वारः (ं)
विसर्गः (:) च ।

व्यञ्जनानि (३३)

१) वर्गीयव्यञ्जनानि

कु (क वर्गः)	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चु (च वर्गः)	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टु (ट वर्गः)	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तु (त वर्गः)	त्	थ्	द्	ध	न्
पु (प वर्गः)	प्	फ्	ब्	भ्	म्

२) अवर्गीयव्यञ्जनानि

(१) अन्तःस्थव्यञ्जनानि य् र् ल् व्

(२) उष्मव्यञ्जनानि श् ष् स् ह्

अभिजातसंस्कृते 'ळ्' नास्ति, केवलं वैदिकसूक्तेषु।

संयुक्त-व्यञ्जनानि ।

श्र = श् + र् + अ ।
ग्र = ग् + र् + अ ।
त्र = त् + र् + अ ।
ज्ञ = ज् + ञ् + अ ।
क्ष = क् + ष् + अ ।

संयुक्त-व्यञ्जन-लेखनम् ।

पद्मम् = पद्मम्
ब्रह्मा= ब्रह्मा
उद्भवः = उद्भवः
विद्या = विद्या
कश्चित्= कश्चित्
विद्वत्ता = विद्वत्ता
चिह्नम् = चिह्नम्
द्वितीया = द्वितीया
गङ्गा = गङ्गा
नाट्यम् = नाट्यम्
बुद्धिः = बुद्धिः

शब्दविग्रहः । (उदाहरणानुसारं शब्दविग्रहं कुरुत ।)

माला- म् + आ + ल् + आ ।
प्रज्ञा- प् + र् + अ + ज् + ञ् + आ ।
चक्षुः - च् + अ + क् + ष् + उः ।
संस्कृतम्- स् + अं + स् + क् + ऋ + त् + अ + म् ।
चिह्नम् - च् + इ + ह् + न् + अ + म् ।
जाह्नवी - ज् + आ + ह् + न् + अ + व् + ई ।
अश्वः - अ + श् + व् + अः ।
कृष्णः- क् + ऋ + ष् + ण् + अः ।
ब्रह्म- ब् + र् + अ + ह् + म् + अ ।
दत्तम् - द् + अ + त् + त् + अ + म् ।
श्रीपादः - श् + र् + ई + प् + आ + द् + अः ।
भुजङ्गः - भ् + उ + ज् + अ + ङ् + ग् + अः ।
हस्तः - ह् + अ + स् + त् + अः ।
देवः - द् + ए + व् + अः ।

अनुस्वारस्य उच्चारणं लेखनं च ।

गंगा, रोमांच:, घंटा, दंत:, जंबूक:- इति शब्देषु अनुस्वार: समान:, परन्तु अनुस्वारस्य उच्चारणं न समानम्। तत्र किं कारणम्? अनुस्वारस्य परे य: वर्ण: तदनुसारम् उच्चारणं भवति ।

यथा- गंगा

- अनुस्वारस्य परे 'ग'कार: । गकार: क वर्गे अस्ति । (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्)
- क वर्गस्य अनुनासिकम् ङ् इति ।
- अत: गंगा इति शब्दे अनुस्वारस्थाने वर्गीयस्य अनुनासिकस्य उच्चारणं भवति ।

गंगा = गङ्गा(गङ्गा)।

तथैव–	रोमांच:-	च्, छ्, ज्, झ्, **ञ्**	= रोमाञ्च:	(रोमाञ्च:)
	घंटा -	ट्, ठ्, ड्, ढ्, **ण्**	= घण्टा	(घण्टा)
	दंत: -	त्, थ्, द्, ध्, **न्**	= दन्त:	(दन्त:)
	जंबूक: -	प्, फ्, ब्, भ्, **म्**	= जम्बूक:	(जम्बूक:)

- अनुस्वारस्य परे अवर्गीय-वर्ण: भवति तदा अनुस्वार: एव लेखितव्य: । यथा हंस:, संवाद:

योग्यम् अनुनासिकं योजयित्वा शब्दं पुन: लिखत । उदा. - अंजलि:- अञ्जलि:

मंदाकिनी, नागेंद्र:, शंका, पंच, कंपनम्, लंबितम्, भुजंग:, तांडवम्, संभ्रम:, चंद्र:, संख्या, नंदिनी, संतति:, अंबुजम्, मंडूक:, सिंचनम्, निंब:, कुंचिका, कंटक:

अनुस्वारस्य/मकारस्य लेखनम् ।

१. केवलं शब्दलेखनसमये शब्दान्त-अनुस्वारस्य स्थाने 'म्' इति एव अनुनासिकं लेखनीयम् ।
   यथा – सौजन्यम्।
२. अनुस्वारस्य पुरत: व्यञ्जनान्तशब्द: भवेत् तदा अनुस्वार: (ं) लेखनीय: ।
   यथा–वाक्यं रसात्मकं काव्यम्।
३. अनुस्वारस्य पुरत: स्वर: भवेत् तदा 'म्' इति लेखनीयम् । यथा–वाक्यम् अतीव रसपूर्णम्।
४. वाक्यान्ते अनुस्वार: भवेत् तदा 'म्' इति एव लेखनीयम् । यथा–हस्तस्य भूषणं दानम् ।

संस्कृतलेखननियमानुसारं पुन: लिखत ।

उदा. **सत्यम् कंठस्य भूषणं (अयोग्यम्)। सत्यं कण्ठस्य भूषणम् (योग्यम्)।**

१. परोपकारार्थं इदम् शरीरम् ।
२. पिंडे पिंडे मति: भिन्ना ।
३. सताम् तु संग: सकलम् प्रसूते।
४. सत्संगति: कथय किम् न करोति पुंसां ।
५. नभोऽन्तरिक्षम् गगनम् अनंतम् सुरवर्त्म खं ।

अकारादिक्रमेण धातुकोषः ।

१. प.प.

अट्-अटति	
अर्ह्-अर्हति	
कूज्-कूजति	
कृष्-कर्ष्-कर्षति	
क्रीड्-क्रीडति	
क्षि-क्षय्-क्षयति	
चर्-चरति	
जप्-जपति	
जल्प्-जल्पति	
जि-जय्-जयति	
जीव्-जीवति	
तॄ-तर्-तरति	
त्यज्-त्यजति	
दा-यच्छ्-यच्छति	
दृश्-पश्य्-पश्यति	
दंश्-दश्-दशति	
धाव्-धावति	
ध्यै-ध्याय्-ध्यायति	
नम्-नमति	
पत्-पतति	
पा-पिब्-पिबति	
भू-भव्- भवति	
भ्रम्-भ्रमति	
यज्-यजति	
रट्-रटति	
रक्ष्-रक्षति	
रुह्-रोह्-रोहति	
लप्-लपति	
लस्-लसति	
वद्-वदति	
वृष्-वर्षति	
वस्-वसति	
व्रज्-व्रजति	
सृ-सर्-सरति	
स्था-तिष्ठ्- तिष्ठति	
स्मृ-स्मरति	
स्रु-स्रव्-स्रवति	
हस्-हसति	

१ आ.प.

ईक्ष्-ईक्षते	
कम्-कामय्-कामयते	
कम्प्-कम्पते	
धृ-धर्-धरते	
बाध्-बाधते	
भज्-भजते	
भाष्-भाषते	
यत्-यतते	
रभ्-रभते	
रम्-रमते	
राज्-राजते	
रुच्-रोच्-रोचते	
लभ्-लभते	
लम्ब्-लम्बते	
वन्द्-वन्दते	
वृत्-वर्त्-वर्तते	
वृध्-वर्ध्-वर्धते	
शुभ्-शोभ्-शोभते	
सह्-सहते	
सेव्-सेवते	
स्तम्भ्-स्तम्भते	

१ उ.प.

कूर्द्-कूर्दति/ते	
नी-नय्-नयति/ते	
बुध्-बोध्-बोधति/ते	
श्रि-श्रय्-श्रयति/ते	
हृ-हर्-हरति/ते	

२. प.प.

अस् - अस्ति	

४ प. प.

अस्-अस्यति	
इष्-इष्यति	
क्रुध्-कुध्यति	
तुष्-तुष्यति	
नश्-नश्यति	
नृत्-नृत्यति	
पुष्-पुष्यति	
भ्रम्-भ्राम्यति	
श्रम्-श्राम्यति	
सिध्-सिध्यति	
स्निह्-स्निह्यति	

४. आ.प.

क्लिश्-क्लिश्यते	
पद्-पद्यते	
मन्-मन्यते	
युज्-युज्यते	
युध्-युध्यते	
विद्-विद्यते	

६. प.प.

इष्-इच्छ्-इच्छति	
कृष्-कृषति	
प्रच्छ्-पृच्छ्-पृच्छति	
मस्ज्-मज्ज्-मज्जति	
लिख्-लिखति	
लुठ्-लुठति	
विश्-विशति	
सृज्-सृजति	
स्पृश्-स्पृशति	
स्फुर्-स्फुरति	

६. आ.प.

दृ-द्रियते	
मृ-म्रियते	
लस्ज्-लज्ज्-लज्जते	

६. उ.प.

क्षिप्-क्षिपति/ते	
दिश्-दिशति/ते	
मुच्-मुञ्च्-मुञ्चति/ते	
मिल्-मिलति/ते	
विद्-विन्द्-विन्दति/ते	
सिच्-सिञ्च्-सिञ्चति/ते	

८. उ.प.

कृ - करोति/कुरुते	

१०. उ.प.

कथ्-कथयति/ते	
क्षल्-क्षाल्-क्षालयति/ते	
चिन्त्-चिन्तयति/ते	
धृ-धार्-धारयति/ते	
पीड्-पीडयति/ते	
पूज्-पूजयति/ते	
पूर्-पूरयति/ते	
भक्ष्-भक्षयति/ते	
भूष्-भूषयति/ते	
रच्-रचयति/ते	
लोक्-लोकयति/ते	
वर्ण्-वर्णयति/ते	
वृज्-वर्ज्-वर्जयति/ते	
सूच्- सूचयति/ते	
स्पृह्-स्पृहयति/ते	

१० आ.प.

अर्थ्-अर्थयते	
मन्त्र्-मन्त्रयते	
मृग्-मृगयते	

छात्रैः धात्वर्थाः शिक्षकस्य / धातुकोषस्य साहाय्येन लेखनीयाः ।

अकारादिक्रमेण शब्दकोषः ।

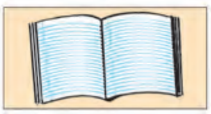

छात्रैः शब्दार्थाः शिक्षकस्य / शब्दकोषस्य साहाय्येन लेखनीयाः ।

अग्रजः (पुं.) =
अनुजः (पुं.) =
अनृतम् (नपुं) =
अन्वेषणम् (नपुं.) =
अभिहता (विशे.) =
आन्तर्जालम् (नपुं.) =
आपणः (पुं.) =
आपणिकः (पुं.) =
आभरणम् (नपुं.) =
आसन्दः (पुं.) =
आसायम् (अव्यय) =
आहत्य (अव्यय) =
उद्वाहिनी (स्त्री.) =
उपनेत्रम् (नपुं.) =
कर्कटिका (स्त्री.) =
कर्कटी (स्त्री.) =
कर्गजः (पुं.) =
काष्ठिकः (पुं.) =
कुञ्चिका (स्त्री.) =
कुठारः (पुं.) =
कूटम् (न.) =
कूपी (स्त्री.) =
केयूरः (पुं.) =
गरीयस् (विशे.) =
गलन्तिका (स्त्री) =
गृहपतिः (पुं.) =
घृष्टः (विशे.) =
चषकः (पुं.) =
छिन्नम् (विशे.) =
जलप्रपातः (पुं.) =
दन्तकूर्चः (पुं.) =
दोला (स्त्री.) =
धूनयते (धातुरूप) =
निर्वाता (विशे.) =
निशाचरचमूः (स्त्री.) =
पक्ववटः (पुं.) =
पर्पटः (पुं.) =
परितः (अव्यय) =
पादोन (अव्यय) =
पानकम् (नपुं.) =
पायसम् (नपुं.) =
प्रकोष्ठः (पुं.) =
प्रजापतिः (पुं.) =
प्रतिकर्तव्यम् (विशे.) =
प्रसरः (पुं.) =
प्रातराशः (पुं.) =
प्रीतः (विशे.) =
भल्लूकः (पुं.) =
मनोजवः (पुं.) =
मरीचिका (स्त्री.) =
मशकः (पुं.) =
मसी (स्त्री.) =
मार्जनी (स्त्री.) =
मृण्मयी (स्त्री.) =
मृण्मयम् (नपुं.) =
यष्टिका (स्त्री.) =
यानम् (नपुं.) =
युतकम् (नपुं.) =
लगुडः (पुं.) =
लघुभारा (विशे.) =
लौल्यम् (नपुं.) =
वमति (धातुरूप) =
वयस्यः (पुं.) =
वातात्मजः (पुं.) =
वार्यते (धातुरूप) =
विकीर्णम् (विशे.) =
वित्तकोषः (पुं.) =
वेल्लनी (स्त्री.) =
वोढुम् (अव्यय) =
व्ययः (पुं.) =
व्यसनम् (नपुं.) =
शाटिका (स्त्री.) =
शालास्यूतः (पुं.) =
शिथिलबन्धनम् (नपुं.) =
शीतपेटिका (स्त्री.) =
शुनकः (पुं.) =
सुप्तः (विशे.) =
सूचिः (स्त्री.) =
सूत्रम् (नपुं.) =
स्यूतः (पुं.) =
स्वर्णमयी (स्त्री.) =
हेमन् (नपुं.) =

।। अमरकोषः ।।

कण्ठस्थीकरणार्थम् ।	विग्रहः ।
गणेशः–विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।	विनायकः, विघ्नराजः, द्वैमातुरः, गणाधिपः ।
सरस्वती– ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।	ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः, वाक्, वाणी, सरस्वती।
पितरौ– अम्बाथ जननी माता तातस्तु जनकः पिता ।	अम्बा, जननी, माता, तातः, जनकः, पिता ।
देवः– अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।	अमराः, निर्जराः, देवाः, त्रिदशाः, विबुधाः, सुराः।
पाषाणः– अश्मा ग्रावा शिलाखण्डः पाषाणप्रस्तरोपलाः ।	अश्मा, ग्रावा, शिलाखण्डः, पाषाणः,प्रस्तरः, उपलः।
वृक्षः– वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।	वृक्षः, महीरुहः, शाखी, विटपी, पादपः, तरुः ।
पत्रम्– पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।	पत्रम्, पलाशम्, छदनम्, दलम्, पर्णम्, छदः ।
पुष्पम्– स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।	सुमनाः, पुष्पम्, प्रसूनम्, कुसुमम्, सुमम् ।
पर्वतः– महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः ।	महीध्रः, शिखरी, क्ष्माभृत्, अहार्यधरः,पर्वतः ।
असुरः– असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।	असुराः,दैत्याः,दैतेयाः,दनुजाः, इन्द्रारयः, दानवाः।
धनम्– द्रव्यं वित्तं स्थापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसुः ।	द्रव्यम्, वित्तम्, स्थापतेयम्, रिक्थम्, ऋक्थम्, धनम्, वसुः ।
जलम्– उदकं जीवनं तोयं पानीयं सलिलं जलम् ।	उदकम्, जीवनम्, तोयम्, पानीयम्, सलिलम्, जलम्।
रात्रिः– निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।	निशा, निशीथिनी, रात्रिः, त्रियामा, क्षणदा, क्षपा ।
नदी– तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।	तरङ्गिणी, शैवलिनी, तटिनी, ह्रादिनी, धुनी ।
मित्रम् – वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।	वयस्यः, स्निग्धः, सवयाः, मित्रम्, सखा, सुहृत् ।
गृहम् – गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ।	गृहम्, गेहम्, उदवसितम्, वेश्म, सद्म, निकेतनम् ।
शीघ्रम्– सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।	सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्, आशु ।
सागरः– उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ।	उदन्वान्, उदधिः, सिन्धुः, सरस्वान्, सागरः, अर्णवः।
खगः– खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।	खगः, विहङ्गः, विहगः, विहङ्गमः, विहायः ।
विद्वान्– धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः।	धीरः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, सङ्ख्यावान्, पण्डितः, कविः ।
वनम्– अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।	अटवी, अरण्यम्, विपिनम्, गहनम्, काननम्, वनम्।
मार्जारः– ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।	ओतुः, बिडालः, मार्जारः, वृषदंशकः, आखुभुक् ।
मनः– चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ।	चित्तम्, चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृद्, मानसम्, मनः
पवनः– समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ।	समीरः, मारुतः, मरुत्, जगत्प्राणः, समीरणः ।
इन्द्रः– इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।	इन्द्रः, मरुत्वान्, मघवा, बिडौजाः, पाकशासनः ।
मुखम्– वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।	वक्त्रम्, आस्यम्, वदनम्, तुण्डम्, आननम्, लपनम्, मुखम् ।
हेम– स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।	स्वर्णम्, सुवर्णम्, कनकम्, हिरण्यम्, हेम, हाटकम् ।
आभरणम्– अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ।	अलङ्कारः, आभरणम्, परिष्कारः, विभूषणम् ।
गङ्गा– गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।	गङ्गा, विष्णुपदी, जह्नुतनया, सुरनिम्नगा ।
केशवः– दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ।	दामोदरः, हृषीकेशः, केशवः, माधवः, स्वभूः ।
सूर्यः– भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।	भानुः, हंसः, सहस्रांशुः, तपनः, सविता, रविः ।

अष्टमी कक्षा–मूल्यमापनम् ।

प्रथमं/द्वितीयं सत्रम् – (१०० गुणाः)

सङ्कलित–मूल्यमापनम्–

५० लेखी + १० मौखिकी ६० गुणाः ।

आकारिक–मूल्यमापनम्– ४० गुणाः ।

१) वर्गपरीक्षा– (प्रारूपानुसारम्) २० गुणाः ।

२) प्रकल्पः– (आशयाधारितम्) ५ गुणाः ।

३) उपक्रमः– (लेखनकौशल्याधारितम्) ५ गुणाः ।

४) लेखनपुस्तिका– ५ गुणाः ।

५) कक्षास्वाध्यायः– ५ गुणाः ।

मौखिकी परीक्षा (१० गुणाः)

- श्रवणम्– श्रुतलेखनम् (केवलं ४ शब्दाः) २ गुणौ ।
- वाचनम्– अपठितगद्यांशः २ गुणौ। (वर्णोच्चाराः, स्/ष्,न्/ण् भेदाः द्रष्टव्याः)
- भाषणम्– आशुभाषणम्/चित्रं दर्शयित्वा वर्णनम् २ गुणौ।
- कण्ठस्थीकरणम्– ४ गुणाः।

प्रार्थना, श्लोकपठनम्, तालिकापठनम् (नाम, सर्वनाम, क्रियापदम्) पञ्चदशवाक्यानि, सङ्ख्याः, घटी च।

उपक्रमाः

१. १/४/६/१० (प.प., आ.प.) धातूनां तालिकाः लिखत । (लट्–लकारे, लङ्–लकारे)

२. अ/आ/इ/ई कारान्तशब्दानां तालिकाः लिखत ।

३. **वाक्यनिर्माणम्**– पञ्चदशवाक्यानि (लट्–लकारे, लङ्–लकारे) लिखत ।

४. **संवादलेखनम्**– (संवादद्वयम्) १०/२० वाक्यानि लिखत ।

५. **चित्रवर्णनम्**– ३ चित्राणि । (८–१० वाक्यानि लिखत ।)

६. **शब्दं लिखत**– अधोदत्तान् विषयान् अधिकृत्य शब्दसङ्ग्रहं कुरुत ।

१. शाला २. गृहम् ३. ग्रन्थालयः ४. वस्त्रापणः ५. जन्मदिनम्
६. समुद्रतीरम् ७. वृक्षः ८. गणेशः ९. रेलस्थानकम्

७. **निबन्धपूर्तिः** – विषयम् अधिकृत्य ८–१० वाक्यानि पूरयत ।

१. गजः २. मम माता ३. मम पिता ४. मम कुटुम्बम् ५. मम शिक्षिका
६. मम प्रियः खगः/पशुः । ७. मम विद्यालयः ८. मयूरः ९. आम्रवृक्षः १०. श्रीगणेशः

८. **अमरकोषपङ्क्तीः** लिखत ।

प्रकल्पाः

१. विषयानुसारं सुभाषितसङ्ग्रहं कुरुत ।

१. विद्या २. परोपकारः ३. सज्जनाः ४. प्रहेलिकाः ५. गुणाः ६. स्वभावाः ७. संस्कृतभाषा ८. विशिष्ट–विभक्त्यन्तसुभाषितानि ९. आत्मनेपदीयक्रियापदयुक्तसुभाषितानि १०. लट्लकारयुक्तानि सुभाषितानि

२. वस्तूनां प्रदर्शनीं योजयत ।

१. पाकगृहम् २. शाला ३. शाकाः ४. प्राणिनः ५. खगाः ६. वर्णाः ७. आपणाः ८. निसर्गः ९. खाद्यपदार्थाः १०. यन्त्राणि

३. विविधसंस्थानां बोधवाक्यानां सङ्ग्रहं कुरुत । यथा–सत्यमेव जयते । शं नो वरुणः ।

४. दूरदर्शने 'संस्कृतवार्तावली' कार्यक्रमं दृष्ट्वा वार्तासङ्कलनं कुरुत ।

५. विविधप्रसङ्गेषु शुभेच्छापत्राणां प्रारूपं शिक्षकस्य साहाय्येन रचयत ।

यथा – नववर्षस्य हार्दाः शुभाशयाः । शिक्षकदिननिमित्तम् अभिवादनम् ।

प्रथम / द्वितीय–सत्रान्त–परीक्षा (५० गुणा:)

सूचित–प्रारूपम् ।

प्र.१.	अ) चित्रं दृष्ट्वा नाम लिखत । (५ त: ४) (चित्रपदकोषत: ।)	२
	आ) वर्णमाला–आधारेण।	२
	इ) सङ्ख्या–आधारेण। (५ त: ४)	२
	ई) समयबोध: (घटी–आधारेण) । (३ त: २)	२
प्र. २.	शब्दज्ञान–आधारेण । (कृतिपत्रिकानिर्माणसमये शिक्षका: विविधकृतीनाम् उपयोगं कर्तुम् अर्हन्ति । यथा (१) चतुर्थपदं लिखत । (२) मञ्जूषात: शब्दान् चिनुत । (३) शब्दयुग्मं चिनुत । (४) मेलनम् । (५) जालरेखाचित्रं पूरयत । (६) समूहेतरपदं चिनुत–केवलं समानार्थकपदानां कृते ।)	
	अ) समानार्थकशब्दा: । (५ त: ४)	२
	आ) विरुद्धार्थकशब्दा: ।(५ त: ४)	२
	इ) विशेषणं विशेष्यं च ।	२
प्र. ३.	अ) श्लोकपूर्तिं कुरुत । (४ त: २)	४
	आ) एकवाक्येन उत्तरं लिखत । (गद्यम्/पद्यम्) (४ त: २)	२
प्र. ४	अ) (क) माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (गद्यम्)	४
	प्रथमं सत्रम् – कान्यपि ६ सरलानि वाक्यानि । (६ त: ४) (प्रथम: घटक: द्वितीय: घटक: च ।)	
	द्वितीयं सत्रम् – परिच्छेदद्वयं प्रष्टव्यम् । प्रतिपरिच्छेदं ४/५ वाक्यानि । (पाठ क्र. १३, १६, १८, १९)	
	(ख) माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत । (पद्यम्) (२ त: १)	२
	प्रथमं सत्रम् – पद्यम् ९ । द्वितीयं सत्रम् – पद्यम् १२, १७ ।	
	आ) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (गद्यम्/पद्यम्) (३ त: २)	४
प्र. ५.	अ) पृथक् कुरुत । (तालिकारूपेण) नाम, सर्वनाम, क्रियापदम्, विशेषणम्। (६ त: ४)	२
	आ) अधोदत्तेषु केवलं त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत ।	६
	१) योग्यं विभक्तिरूपं लिखत ।	
	२) अव्ययस्य उपयोगं कृत्वा वाक्यं लिखत । (अत्र, ह्य:, पुरत: ...)	
	३) शुद्धं शब्दं/वाक्यं चिनुत ।	
	४) सूचनानुसारं वाक्यपरिवर्तनं कुरुत । (वचनं/पुरुष:/कालपरिवर्तनम्/प्रश्ननिर्माणम्)	
प्र. ६.	अ) अपठितं गद्यम् । (गद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत ।)	४
	१) एकवाक्येन उत्तरत । (२ त: १)	
	२) गद्यांशत: समानार्थकशब्दं/विरुद्धार्थकशब्दं/विशेषणं/विभक्त्यन्तं पदं चिनुत । (२ त: १)	
	३) जालरेखाचित्रं/स्तम्भं पूरयत ।	
	आ) अपठितं पद्यम् । (पद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरत ।)	२
	१) एकवाक्येन उत्तरत । (२ त: १)	
	२) पद्यांशत: समानार्थकशब्दं/विरुद्धार्थकशब्दं/विशेषणं/विभक्त्यन्तं पदं चिनुत । (२ त: १)	
प्र. ७	अ) उचितं पर्यायं चित्वा निबन्धं लिखत । अथवा	
	शब्दमञ्जूषाया: साहाय्येन चित्रवर्णनं/संवादं पूरयत । (केवलं ४ वाक्यानि)	४
	आ) अनुवादं लिखत । (संस्कृतेन अनुवाद: ।)	२

प्र.१. (अ) चित्रं दृष्ट्वा नाम लिखत । (केवलम् ४) २

१ 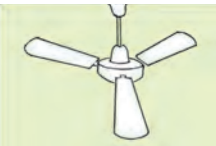
२
३
४
५ 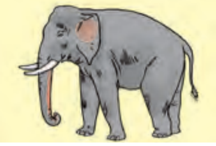

(आ) १) योग्यम् उत्तरं चिनुत । १

(क) क् ख् ग् घ् -- । (ङ्/ञ्) (ख) 'च्' इति वर्ण: ________। (ओष्ठ्य:/तालव्य:)

२) वर्णविग्रहं कुरुत । वज्रप्रहारात् – ________ । १

(इ) अक्षरै: अङ्कै: वा सङ्ख्या: लिखत । (केवलम् ४) २

१) २ ________ । २) नवदश ________ । ३) ३६ ________ ।

४) षोडश ______ । ५) २८ ______ ।

(ई) समयं दर्शयत लिखत वा । (केवलम् २) २

१) सार्धषड्वादनम्

२) सपादसप्तवादनम्

३) ________

प्र.२. (अ) समानार्थकशब्दान् लिखत । (केवलम् ४) २

१) शोभते, २) वनम्, ३) मनुष्य:, ४) पुष्पम्, ५) गच्छति

मञ्जूषा – (कुसुमम्, मानव:, राजते, याति, काननम्)

(आ) विरुद्धार्थक–शब्दयुग्मं चिनुत । (केवलम् ४) २

क्षय:, मूर्ख:, आनयति, सुखम्, पण्डित:, अक्षय:, कातर:, नयति, धीर:, दु:खम्

(इ) मेलनं कुरुत । २

'अ'	'ब'
१) समाना:	अ) अश्व: ।
२) लघुभारा	ब) विचारा: ।
३) वर्णसम्पन्नम्	क) नलिका ।
४) क्षीण:	ड) कुसुमम्।

प्र.३. (अ) श्लोकपूर्तिं कुरुत । (केवलम् २) ४

१) अमन्त्रमक्षरं ....दुर्लभ: ।। २) शतेषु .... न वा ।।

३) न भूतपूर्वं .... विपरीतबुद्धि: ।। ४) वनस्पते .... विनश्यति ।।

(आ) एकवाक्येन उत्तरं लिखत । (केवलम् २) २

१) देव: कुत्र वर्तते ? २) पुरा सर्वे पर्वता: कीदृशा: ?

३) छात्रा कुत्र उपाविशत् ? ४) राजा कुत्र पूज्यते ?

प्र. ४ (अ) (क) माध्यमभाषया गद्यांशस्य सरलार्थं लिखत । (केवलम् १) ४

१) बालिका अवदत् “ एतद् रेलयानम् अस्माकं कृते अस्ति । एतत् राष्ट्रस्य सम्पत्तिः खलु। तस्य सुरक्षणम् अस्माकम् आद्यं कर्तव्यम् एव । अहं तदेव करोमि ।” बालिकायाः एतद् उत्तरम् अतीव बोधप्रदम्।

२) एकस्मिन् दिने भोजनवेलायां सर्वे गोपाः कृष्णं परितः उपाविशन् । देवकीनन्दनः गोपबालान् अपृच्छत्। “अद्य भोजनार्थं किम् आनीतम् ?” इति । तदा प्रथमः अवदत्, “मम समीपे दध्योदनं वर्तते ।” अपरः अभाषत, “मम समीपे पृथुकाः ।”

(ख) माध्यमभाषया पद्यांशस्य सरलार्थं लिखत । (केवलम् १) २

१) अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते ।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।।

२) अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।
यथास्मै रोचते विश्वं तथा वै परिवर्तते ।।

(आ) माध्यमभाषया उत्तरं लिखत । (केवलम् २) ४

१) “न शोभते क्रियाहीनं मधुरं वचनं तथा” । एतद् वाक्यं स्वभाषया स्पष्टीकुरुत ।

२) ‘वाग्भूषणं भूषणम्’ एतां सूक्तिं स्वभाषया स्पष्टीकुरुत ।

३) उपकारस्य स्मरणं मैनाकेन कथं कृतम्?

प्र.५. (अ) पृथक् कुरुत । (केवलम् ४) २

नाम	सर्वनाम	क्रियापदम्	विशेषणम्

मञ्जूषा- (पवनदेवः, चलति, अगच्छत्, शूरः, सः, गोपालः)

(आ) अधोदत्तेषु केवलं त्रयाणां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत । ६

(क) योग्यविभक्तिरूपं लिखत । (केवलम् २)

१) जनकः (अस्मद्) न कदापि क्रुध्यति । २) अहं (देवालय) गच्छामि ।

३) अग्रजा (अनुजा) स्निह्यति ।

(ख) अव्ययस्य उपयोगं कृत्वा वाक्यनिर्माणं कुरुत । (केवलम् २)

१) अत्र २) उभयतः ३) नमः

(ग) शुद्धं शब्दं चिनुत । (केवलम् २)

१) दुग्धम्, दूग्धम् २) हरितः, हरीतः ३) चिह्नम्, चिन्हम् ४) कुन्चिका, कुञ्चिका

(घ) सूचनानुसारं वाक्यपरिवर्तनं कुरुत । (केवलं २ वाक्ये)

१) दशरथस्य पुत्रः रामः । (अधोरेखितं शब्दम् अनुसृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।)

२) त्वं मित्राय लेखनीं यच्छसि। (त्वम् इत्यस्य स्थाने अहम् इत्यस्य उपयोगं कुरुत ।)

३) शिक्षकः सुधाखण्डेन लिखति । (बहुवचनं कुरुत।)

प्र.६. (अ) गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत । ४

उद्याने पुष्पफलयुताः वृक्षाः लताः च विराजन्ते । बहवः पशवः विहगाः अपि अत्र पालिताः रक्षिताः च सन्ति । सिंहाः, व्याघ्राः, जम्बूकाः, मृगाः इति विविधाः पशवः तथा च मयूरः, शुकः, सारिका, चटका इति अन्ये विविधाः खगाः अत्र सन्ति ।

क) एकवाक्येन उत्तरत । (केवलम् एकम्) (१) उद्याने के विराजन्ते? (२) के पालिताः रक्षिताः च ?

ख) केवलम् एकं लिखत । (१) गद्यांशतः समानार्थकं पदं चिनुत । खगाः = ______।

(२) गद्यांशतः विरुद्धार्थकं पदं चिनुत । अल्पाः × ______।

ग) गद्यांशे आगतानि नामानि लिखत ।

पशवः	
खगाः	

(आ) पद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत । (केवलं २) २

आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

(क) एकवाक्येन उत्तरत । (केवलं १)

१) आकाशात् किम् पतति? २) केशवं प्रति किं गच्छति?

(ख) पद्यांशतः पञ्चमीविभक्त्यन्तं पदं चिनुत ।

(ग) समूहेतरं पदं चिनुत । सागरः, उदधिः, उदकम्, समुद्रः

प्र.७. (अ) शब्दमञ्जूषायाः साहाय्येन चित्रवर्णनं पूरयत । ४

१) रेलस्थानकस्य पुरतः______ भारं वहन्ति ।

२) ______ बहिः एकः जनः उपविशति ।

३) आरक्षणस्य कृते द्वौ जनौ ______ ।

४) एतत् ______ नगरस्य रेलस्थानकम् ।

मञ्जूषा - (तिष्ठतः, सांगली, प्रतीक्षालयात्, भारवाहकाः)

अथवा उचितं पर्यायं चित्वा निबन्धं लिखत । **मयूरः** ।

मयूरः वर्षाकाले (नृत्यामि/नृत्यति) । तस्य नृत्यम् अतीव (रमणीयं/तापकारकं) वर्तते । जलपूर्णं मेघं (आकाशात्/आकाशे) दृष्ट्वा सः नृत्यति । सः शारदादेव्याः वाहनम् (अस्ति/नास्ति) । सः राष्ट्रियः खगः इति प्रसिद्धः।

(आ) अधोदत्तानां वाक्यानां संस्कृतमाध्यमेन अनुवादं कुरुत । (केवलम् २) २

१) आकाशात मेघ आहेत. आकाश में मेघ है । There are clouds in the sky.

२) कावळ्याचा रंग काळा आहे. कौओ का रंग काला है । The colour of crow is black.

३) दोन मुले शाळेत जात आहेत. दो छात्र विद्यालयमें जा रहे है । Two students are going to school.